

Lärare och forskare vid svenska lärosäten under 2000-talet

Ola Agevall & Gunnar Olofsson

The Academic Profession in Swedish Higher Education: Continuity and Change in the New Century

The purpose of this article is to describe the composition and internal stratification of the university teaching staff at Swedish higher education institutions. We show that four fault lines shape the higher education field in the 21st century. These are, firstly, the resource hierarchies both between old and new higher education institutions and between the fields of science, and, secondly, the prestige hierarchy between research and teaching staff categories and between the senior lecturers' conditions of existence in the center of the system and its periphery. We argue that it is necessary to analyze how these stratification lines have come into place to understand how they work and interact with each other, and how they have partially reinforced each other, but at the same time have left room for a transformation of the university teachers' conditions across the university system.

Vad är ett lärosäte? Artikelns utgångspunkter och disposition

I fokus för artikeln står svenska lärosäten, den kår av lärare och forskare som befolkar dem, och det högre utbildningssystem de är del av.¹ De enheter vi har att laborera med är lärosäten av olika typ samt olika lärarkategorier. Utgångspunkten är att vi kan förstå den högre utbildningens struktur, och de olika lärosätenas karaktär och villkor, genom att undersöka hur

1 Artikelns utgångspunkt är inramad av Vetenskapsrådet finansierade forskningsprojektet Svensk högre utbildning. Finansiering, organisering, rekrytering, utfall, 1950–2020 (SHEFOE), 2016–04746.

Ola Agevall och Gunnar Olofsson är verksamma vid Institutionen för samhällsstudier, Linnéuniversitetet.
E-post: ola.agevall@lnu.se; gunnar.olofsson@lnu.se

tjänstekategorier med olika innehåll fördelar sig över lärosäten. Vissa tjänstetyper har t.ex. starka inslag av forskning, andra handlar till övervägande del om undervisning, och deras relativa förekomst säger något om ett lärosäte och dess plats i det högre utbildningsfältet. Givet den status som forskning åtnjuter speglar sådana förhållanden ranghierarkier. De är dessutom knutna till grundläggande försörjnings- och arbetsvillkor: en del ämnen och enheter är främst beroende av medel för undervisning, andra av forskningsmedel. För en diskussion av finansieringsmodeller i svensk högre utbildning, se framställningen i Gustavsson i detta nummer av tidskriften.

Den enkla tanke som kommer till uttryck ovan kompliceras emellertid av det högre utbildningsfältets historicitet. Betraktar man det högre utbildningslandskapet över längre tidsrymder är det påfallande hur universitetssystemet successivt har tillförts nya utbildnings- och enhetstyper, som tidigare legat utanför det. Detta förhållande föranleder två reflektioner.

För det första tvingas den som studerar högre utbildning över tid träffa ett val beträffande vilka högre utbildningsenheter som ska räknas till undersökningen. Ska data om enheter, som idag hör hemma i universitetssystemet, ingå även under tidigare perioder då de inte räknades dit? Ska utbildningar som under en tidigare period hörde till universitetssystemet, men som därefter avförts från det, bli föremål för undersökning? Och hur hanterar man att det formella universitetssystemet inte nödvändigtvis, och inte i alla avseenden, sammanfaller med det högre utbildningsfältet?

För det andra finns det skäl att betrakta inkluderingen av nya enhetstyper som något mer än en teknisk metodfråga: de är reala förlopp, vilkas tillkomst och konsekvenser hör till studieobjektet. Under efterkrigstiden ser vi två stora inkluderingsförlopp som illustrerar detta: å ena sidan inkorporeringen i universitetssystemet av utbildningsenheter som under 1800-talet uppstod som från universiteten skilda institut och högskolor; å andra sidan tillskapandet av en stor grupp regionala högskolor inom ramen för ett nyordnat högskolesystem (Agevall & Olofsson 2013). Båda innebar att universitetssystemet tillfördes och kom att omfatta en mer heterogen samling enheter, och inom dem en mer heterogen och annorlunda sammansatt grupp anställda. Universitetssystemet förändrades således till sitt innehåll; detsamma gäller för lärosätesbegreppet.

Vad är då ett lärosäte? Tar man det formella universitetssystemet som utgångspunkt ger det ett svar på frågan. Det tillhandahåller kriterier för vilka enheter som vid varje tidpunkt hör till systemet, och därmed är lärosäten, men också bestämmingar av vad som ska utmärka olika enhetstyper inom dess ram, och regelverk som bestämmer vad dessa kan och får göra. Samtidigt är sådana kriterier själva resultatet av historiska processer, och har varit föremål för kamper och omförhandlingar (se t.ex. Agevall & Olofsson 2019a: 72–88).

Som åskådligt exempel kan anföras ett kriterium med lång historia, nämligen att ett universitet skulle vara utrustat med en lägre (filosofisk) fakultet och

tre högre fakulteter. Det kriteriet på universitetsstatus går hela vägen tillbaka till medeltiden (se t.ex. Durkheim 1990: 118, och för relationen till nationerna, Denifle 1885). Föreställningen om det fullständiga universitetet har levt vidare in i modern tid. Vid Chicagouniversitetets tillkomst 1890 gav universitetets första president, William Rainey Harper, uttryck för en strävan att den nya skapelsen inte bara skulle bli ett college eller en "grad school" utan ett "fullständigt universitet" med alla fakulteter (Boyer 2015: 39). Så välförankrad var föreställningen, även i USA, att den kunde användas som *locus communis* och retorisk hävstång för dem som ville argumentera för nödvändigheten av en teologisk fakultet (Sloan 1994). Går vi ännu längre fram i tiden – till 1980-talets Sverige – anfördes avsaknaden av fakultetsorganisation alltjämt som argument mot att regionala högskolor skulle kunna få del i fasta forskningsresurser (Agevall & Olofsson 2019b: 106).

Med hjälp av denna korta exkurs kan vi tydliggöra flera viktiga drag hos vårt studieobjekt. Kriterier för universitetsstatus har, till att börja med, en historia som föregår och är oberoende av beslutsmakten i ett givet lokalt politiskt-administrativt system. Hänvisningar till dem hör till universitetens försvarsarsenal mot utifrån påförda förändringar (Halbwachs 1990: 2). Samtidigt befinner sig universiteten idag inom ett högre utbildningssystem som också innefattar andra typer av lärosäten. Gränserna mellan olika lärosätetypen, och vilken verksamhet som kan bedrivas vid dem, regleras därmed i en politisk process med många aktörer och intressenter. Spelreglerna för det högre utbildningssystemet formar lärosätena och bidrar till att ge dem deras karaktär, men lärosätenas karaktär färgar på samma gång deras ställningstaganden till förändringar i spelreglerna. En fördjupad analys av rummet av ställningstaganden till ett aktuellt reformförslag finns i Börjesson, Lindqvist & Göransdotters bidrag i detta nummer av tidskriften. För våra syften räcker det här att konstatera att gränserna för, innehållet i och villkoren för olika lärosäteskategorier förändras över tid.

Slutligen får lärosätena – och de fakulteter, institutioner och andra enheter de består av (jfr Bobergs bidrag i detta specialnummer) – sin karaktär av hur den undervisande och forskande personalen är sammansatt. Det hänger samman med resursflöden. Är man främst beroende av undervisnings- eller forskningsmedel? Om man är beroende av undervisning, hur har studenttillflödet sett ut? Förhållanden av det slaget formar hur olika lärosätena bemannas. Men precis som universitetssystemet och de olika lärosäteskategorierna förändras även tjänstekategorier till sitt innehåll; även de är föremål för kamper och omförhandlingar. För vår studie, som beskriver lärosätets karaktär med utgångspunkt i hur tjänstekategorier med olika innehåll fördelar sig över dem, innebär det att själva måttenheten är föränderlig. Data om tjänstekategoriernas relativa storlek behöver därför kompletteras med en historisk analys av hur tjänstetyper och tjänsteinnehåll förändras över tid.

Mot bakgrund av resonemangen ovan är artikeln disponerad i fyra steg. I de första avsnitten skildrar vi hur det moderna högskole- och universitetssystemet, och de olika lärarkategorierna, successivt växer fram från 1960-talet till början av 2000-talet. I ett andra steg beskriver vi hur kåren av lärare och forskare nu fördelar sig på det administrativt sammanhållna men hierarkiskt ordnade högskolefältets olika lärosäten, och hur lärarkåren och högskolefältet har utvecklats under 2000-talet. Därefter visar vi hur de olika kategorier som universitetslärarkåren består av har ändrats till sitt innehåll. Avslutningsvis sammanfattas resultaten, och vi tecknar en samlad bild av hur lärar- och forskarkåren vid svenska universitet är skiktad.

Konstitueringen av det moderna högskolefältet och dess lärarkategorier

1960-TALETS KONSOLIDERING OCH EXPANSION

Grunden till det moderna svenska universitets- och högskolesystemet lades under 1960-talet. Den mycket omfattande och betydelsefulla *Universitetsutredningen 1955* (U55) drog upp riktlinjerna för den genomgripande modernisering av det svenska universitetssystemet som då ägde rum. Utredningen publicerade en rad betänkanden och förslag, från 1957 fram till 1963, inklusive en plan för hur universiteten och särskilt då dess ämnesinstitutioner skulle byggas upp (Fredriksson 1980).

Antalet studenter blev allt fler, främst vid de filosofiska fakulteterna (Börjesson 2011). Vem skulle kunna undervisa dem? Fram till mitten av 1950-talet bestod universitetens lärarkår främst av professorer, flankerade av ett mindre antal docenter. U 55 föreslog inrättandet av en ny slags lärartjänst, *universitetslektorn*. Sådana började anställas från 1958 och framåt. I mitten av 1960-talet tillkom så möjligheten att anställa icke disputerade lärare på fasta tjänster, *universitetsadjunkter*. Båda dessa tjänstetyper var inriktade mot grundutbildningen.

När universiteten vid mitten av 1960-talet byggde upp filialer (Växjö, Linköping, Örebro och Karlstad) för att, som det sades, minska trycket på sina egna grundutbildningar, så var det just lektorer och adjunkter som anställdes vid dem.

Ett första steg i den institutionella konsolideringen av den högre utbildningens olika enheter togs i kölvattnet av U 55. Fachhögskolorna inordnades i universitetssystemet och alla detta systems enheter underställdes därefter, från och med 1964, ett nyordnat Universitetskanslersämbete, UKÄ, som då blev en formell myndighet under ecklesiastikdepartementet (Nevéus 1976). Vi kan därmed urskilja tre olika vägar genom vilka universitetssystemet kom att omfatta en större och mer heterogen mängd enheter och anställda: (a) uppbyggnaden

av filialer inom universitetens ram, (b) tillkomsten av nya universitet (Umeå samt omvandlingen av högskolorna i Göteborg och Stockholm till universitet), och (c) fackhögskolornas inordnande i det formella universitetssystemet. Nya och gamla tjänstekategorier fördelade sig nu över de olikartade enhetstyperna, alltefter vilken verksamhet som bedrevs vid dem.

Universitetssystemets nya mångfald hade betydelse för tjänstetyperna även på andra sätt. Ett exempel på det är att tjänsteinnovationer kunde uppstå i andra enheter än universiteten, för att sedan generaliseras till dem. I mitten av 1950-talet såg U 55 ett behov av att hålla kvar yngre forskare inom fackhögskolornas professionsutbildningar (läkare, tandläkare, civilingenjörer m.fl.) (SOU 1958:32: 71). Bättre villkor krävdes för att hålla kvar dessa personer inom forskningen än de licentiand- och doktorsstipendier som då fanns. Den nya tjänstetiteln blev forskarassistent och krävde inte en doktorsgrad (prop. 1959:105: ssk. 20). Denna typ av tjänst blev sedan mera allmän under 1960-talet och fick även fäste vid de natur- och samhällsvetenskapliga fakulteterna vid universiteten.

Systematiseringen av den högre utbildningen omfattade slutligen också examensväsendet, och därmed vägarna till de akademiska tjänsterna. Under 1970-talet skapades en ny och mer formaliserad typ av forskarutbildning, med ett stort inslag av kurser. Den gamla licentiexamen omformades till den nya doktorsexamen genom beslut 1969 (se prop. 1969:31). Forskarstudier kunde finansieras dels genom studielån, dels genom stipendier och efterhand också tidsbegränsade doktorandtjänster. Samtidigt omformades den nyss diskuterade forskarassistenttjänsten. Från att framförallt ha varit en del i försörjningen av doktorander blev den nu en uteslutande postdoktoral befattning.

De fyra lärarkategorier som idag definierar universitetslärarkåren fixerades på så sätt i början av 1970-talet – professor, universitetslektor, universitetsadjunkt samt olika former av meriteringstjänster. Vid sidan av dessa fanns under 1960- och 1970-talen också deltidstjänster i form av amanuenser och assistenter vars uppgift var att bistå professorerna och lektorerna i undervisningen.

HÖGSKOLEREFORMEN 1977 OCH VÄGEN TILL DAGENS HÖGSKOLESYSTEM

Med högskolereformen 1977 togs det andra och avgörande steget till ett i institutionellt avseende enhetligt och sammanhållet högskolesystem. Då inkluderades en rad skolor som drev utbildningar på postgymnasial nivå, utbildningar som hade en viss akademisk och teoretisk prägel. Det gällde utbildningar till yrken som grund- och förskollärare och sjuksköterskor liksom kortare tekniska utbildningar som utvecklats vid särskilda enheter.

Dessa enheters olika lärargrupper – exempelvis vårdlärare och FoU-lärare vid vårdhögskolorna (SOU 1980:3; SOU 1993:12), eller metodiklärarna vid lärarhögskolorna (Morberg 1999) – infogades successivt i kategorin universitets- och

högskolelärare, främst som adjunkter. Det formellt förenhetligade högskolesystemet kom därefter att bestå av enheter med mycket olika sammansättningar av lärarkåren, där den stora skiljelinjen gick mellan disputerade och icke-disputerade lärare.

Under de dryga fyrtio år som gått sedan högskolereformen 1977 har lärar- och forskargrupperna vid systemets olika enheter dels formellt förenhetligats, dels i en viss, men starkt begränsad, utsträckning blivit mera lika till sin sammansättning.

Genom att överföras till universitetssystemet trädde dessa lärosäten i en ny relation till den högre utbildningen, som i sin tur utrustades med nya positioner och fick nya tyngdpunkter (Agevall & Olofsson 2019b). Med detta tillskott av studenter, enhetstyper, uppgiftstyper och tjänstekategorier fick den högre utbildningen sin nuvarande struktur. Dessa utbildningar, deras lärare och de lärosäten som präglas av dem, bidrar till att forma högskolefältets hierarkiska struktur (se figur 2 nedan).

Inkluderingen av nya enheter och utbildningar följdes av en lärartjänstutredning (SOU 1980:3, vilken resulterade i den s.k. LÄTU-reformen, SFS 1985:702 och trädde i kraft 1986). Dess uppgift var att systematisera tjänstenomenklaturen och arbetsorganisationen inom all högre utbildning. LÄTU-reformen 1986 fixerade en förenklad tjänstestruktur med tonvikt på de breda kategorierna *professor, lektor och adjunkt*. Men om kategorierna som sådana inte var nya, så uppstod det likafullt en för universitetssystemet ny situation. När de nytillkomna utbildningarnas lärare skulle anpassas till en universitetsgemensam form var det framför allt adjunktskategorin som stod till buds. Kombinationen av tjänstenormering och stora nytillkomna lärargrupper bidrog således till att kraftigt ändra universitetslärarkårens sammansättning. Adjunkterna skulle under de kommande femton åren växa till den största enskilda tjänstekategorin i högskolesystemet. Detta ska jämföras med tiden omedelbart före 1977 års högskolereform: år 1975 var professorerna mer än sju gånger fler än adjunkterna i universitetssystemet (SCB 1979: 144, tabell 15).

Med inkluderingen av nya utbildningar 1977 fick vi en kvantitativt betydelsefull pol i fältet som bestod av semiprofessionsutbildningar förlagda till regionala högskolor, befolkade av adjunkter och lektorer som uteslutande ägnade sig åt undervisning. I en annan del av det fältet finner man en lika renodlad, dominerande pol – forskningsintensiva och professorstjäta medicin- och teknikdiscipliner, förlagda till universitet eller fackhögskolor. Systemets tydliga och stabila konfigurationer, dvs. sammanflätningen av typ av enhet, typ av utbildning, typ av studenter och typ av lärare, är betydelsefulla för förståelsen av hur det moderna akademiska professionella fältet är strukturerat.

1990-TALETS OMSTÖPNING

Från början av 1990-talet genomgick det svenska universitetssystemet en serie inbördes förbundna förändringar:

- Studentantalet ökade kraftigt.
- Resursallokeringen till sektorn reformerades, liksom de kontroll-, reglerings- och styrorgan som den var underställd.
- Ett nytt, massivt resursflöde strömmade till sektorn som en följd av att löntagarfonderna avvecklades och att deras medel överfördes till forskningsstiftelser.
- De regionala högskolorna fick en (liten) del av de forskningsmedlen. Forskningsfinansieringen fick därmed ett annat omfång, en ny ställning och en ny karaktär.
- Nya högskolor och universitet tillkom, lärarekrytering och befordringsprocedurer ändrades.

Det faktum att det fr.o.m. 1997 har växt fram en mellankategori av nya universitet pekar på förändringar och förskjutningar inom systemets ram. Bakom detta förlopp låg ett beslut att ändra själva definitionen av begreppet universitet. Man strök formuleringen om att ett universitet var en "statlig högskola med minst tre fakulteter"; den ersattes med mera allmänt hållna kriterier, och regeringen gavs rätten att besluta om vilka högskolor som skulle få beteckningen universitet (prop. 1996/97:1: utg.omr. 16; prop. 1996/97:5).

Högskolor har därefter framgångsrikt uppträtt med anspråk på att flyttas upp till en annan av systemets fixerade kategorier.² Vidare har de regionala högskolorna själva ändrats. När högskolorna inrättades stadgades att inga fasta forskningsresurser skulle gå till dem; idag har de professorer och annan forskande personal.

Medan antalet anställda lärare vid respektive lärosäte hade förändrats mycket litet under 1980-talet, så inleddes under 1990-talet en brant ökning av antalet lärar- och forskarkrafter, som fortsatte under 2000-talet.³ Ökningen fördelade sig över de enhets- och tjänstetyper som fixerades efter 1977 års högskolereform. Utbyggnaden av kåren finansierades av två olika resursflöden – intäkter för undervisning av studenter respektive forskning – som i olika mån präglade högskolesektorns olika delar.

2 1997 blev Högskolan i Luleå Sveriges första tekniska universitet. Vid millennieskiftet omvandlades högskolorna i Karlstad, Växjö och Örebro till universitet, och 2005 blev Mitthögskolan Mittuniversitetet. År 2018 blev högskolan i Malmö universitet. Sist ut i denna utveckling är Mälardalens högskola, som den 1 januari 2022 blev Mälardalens universitet.

3 Se figur 1 nedan.

1990-TALETS STUDENTEXPANSION

En stark expansion av antalet studenter i grundutbildningen skedde under 1990-talet. Den avsatte sig i en ökad personalvolym inom universitetssystemet. Mest påtagligt var detta resurstillskott för relativt små enheter där grundutbildning var den dominerande intäktskällan.⁴ Läger man samman de tre stora lärarkategorierna adjunkt, lektor och professor, så visar det sig till exempel att lärarkåren vid Högskolan i Kristianstad respektive Lunds universitet tillväxte med samma antal helårspersoner under perioden 1992–2002. För Lunds universitet svarade det mot en ökning om tretton procent; för Högskolan i Kristianstad var det däremot mer än en tredubbling av de akademiska lärarkrafterna. Studentexpansionen under 1990-talet förde med sig en tyngdpunktsförskjutning inom den svenska universitetslärarkåren. För varje lärare vid de regionala högskolorna gick det år 1992 3,5 lärare vid de sex dåvarande universiteten. Tio år senare var förhållandet 1:1,5 mellan samma lärosäten.⁵ Tagga var för sig var de regionala högskolorna alltfjämt små i förhållande till universiteten, men deras samlade lärarkrafter var inte längre marginella.

Utvecklingen vid de gamla universiteten var, som vi konstaterat, mindre dramatisk i detta avseende. Om alltså universiteten uppvisade en måttlig tillväxt av den akademiska lärarkåren, så ökade i gengäld deras forskningstäthet. Detta hänger samman med hur forskningens finansiering och organisering ändrades, och i synnerhet genom 1999 års befordringsreform.

MER OCH NYA MEDEL FÖR FORSKNING

Under 1990-talet tillfördes universitetssystemet alltmer *forskningsmedel*. Den dåvarande regeringens ambition var att slutgiltigt göra sig av med löntagarfonderna. Det resulterade i tillkomsten av flera stora forskningsstiftelser, alla bildade 1994: Stiftelsen för strategisk forskning, KK-stiftelsen (Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling), MISTRA (Stiftelsen för miljöstrategisk forskning) och Stint (Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning).

De stora forskningsresurser som kanaliserades genom dessa stiftelser ersatte inte utan lades ovanpå existerande forskningsfinansiering (dvs. fakultetsanslag, forskningsråd samt till en början även sektorsforskning). För den högre utbildningen innebar det en resurschock som möjliggjorde en expansion av den akademiska kåren och gynnsamma arbetsvillkor och karriärförutsättningar. Det gällde särskilt för de grupper som blev de huvudsakliga "förmånstagarna". Men dessa nya resursflöden fick spridnings- och följd effekter långt ut i systemets periferi. Framförallt var detta "extra" medel: ingen behövde få mindre för att någon annan fick mer.

4 Data från SCB (rådata om anställda 1984–2011).

5 Siffrorna inkluderar de tre regionala högskolor som tillkom 1997–98 (Södertörns högskola, Malmö högskola, Högskolan på Gotland), och de nyblivna universiteten i Växjö, Karlstad och Örebro räknas här till de gamla regionala högskolorna även 2002.

Den absoluta merparten av dessa medel gick till etablerade enheter. Men för första gången i det högre utbildningssystemets historia skapades samtidigt ett institutionaliserat flöde av forskningsmedel till de regionala högskolorna (i form av KK-stiftelsen). Nu fanns en forskningsstiftelse som särskilt skulle uppmärksamma och finansiera deras forskning, vilket hade ett betydande signalvärde. Dock skulle den forskning som skulle stödjas vara särskilt nytto- och näringslivsinriktad.

FASTA FORSKNINGSMEDEL TILL HÖGSKOLORNA OCH BEFORDRINGSREFORM

1997 fick alla högskolor till slut även fasta forskningsresurser (prop 1996/97:1: utg.omr. 16; se även SOU 2007:81: 210). Därmed kunde de regionala högskolorna anställa enstaka professorer. Redan 1999 erhöll tre av de regionala högskolorna universitetsstatus. Från den tidpunkten finns tjänstekategoriernas dominerande pol, professorerna, närvarande i universitetssystemets dominerade pol. Samtidigt var det vid de gamla universiteten och fackhögskolorna som professorskåren växte mest.

1999 genomfördes en befordringsreform som gjorde det möjligt för lektorer att ansöka om befordran till professor, och adjunkter om befordran till lektor. Eftersom lejonparten av dem som disputerat var verksamma vid universiteten och fackhögskolorna, så var det där som det överväldigande antalet professorsbefordringar ägde rum. Så kan vi förstå dubbelheten i de ökade forskningsresursernas effekter på fältet. Å ena sidan etableringen av fasta forskningsresurser och externa medel till enheter som tidigare saknat dem, å andra sidan en ökad nettoskillnad i antalet professorer mellan dessa enheter och de etablerade fackhögskolorna och universiteten.

Professorerna var centrala mottagare, förvaltare och fördelare av nya externa forskningsmedel. För lektorerna tecknade dessa medel i sin tur en ny förhoppnings- och förväntansstruktur, som förstärktes av utsikten att bli befordrad. Samtidigt ändrade befordringsreformen också relationen mellan tjänstekategorierna. Reformen skulle leda till "en jämnare fördelning av arbetsuppgifter mellan olika lärarkategorier" (prop. 1996/97:141).

Universitetslektoraten hade ursprungligen inrättats med argumentet att dessa skulle frigöra forskningstid för *andra* tjänstekategorier (Benner 2016). Redan med 1980-talets LÄTU-utredning hade lektoraten förändrats dithän att utrymmet för forskning i tjänsten ökade, och från 1997 avreglerades så tjänsteinnehållet (se SFS 1985:702; Benner 2016: 161f.). När detta kombinerades med en ökad tonvikt på externa forskningsmedel innebar det en individualisering av anställnings- och befordringssystemet.

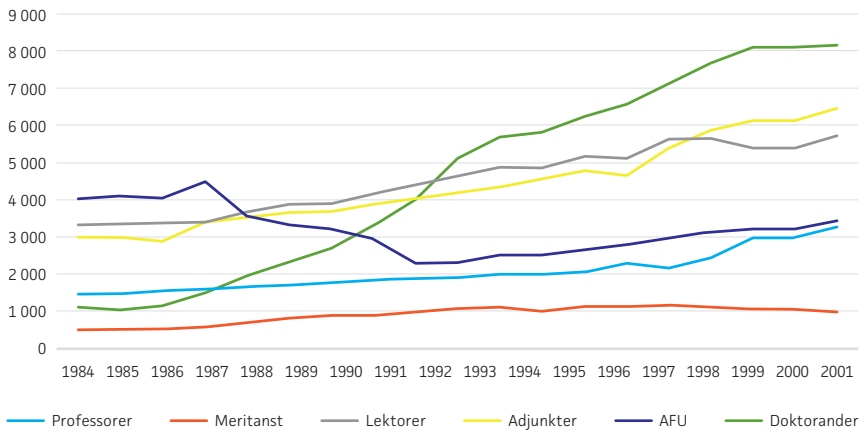
Precis som nya kombinationer mellan lärosätetyp och tjänstekategori perforerade gränsen mellan universitet och högskola, så luckrades gränsen mellan professor och lektor upp genom att forskning som en del i tjänsten blev en grad- istället för en art-fråga.

Dessa förändringar i det administrativt bestämda universitetssystemet är betydelsefulla för förståelsen av den högre utbildningen som professionellt fält. Det handlar om vilka uppgifter som utförs av vilka tjänstekategorier vid vilka enheter, och om hur dessa är stratifierade.

LÄRARKÅRENS TRANSFORMATIONER 1984–2001

Inför det nya millenniet hade kåren av lärare och forskare en sammansättning som framgår av figur 1, som sammanfattar hur universitetslärarprofessionens omfattning och skiktning hade förändrats från 1984 till 2001.

Figur 1. Anställda lärare och forskare 1984–2001 vid universitet och högskolor, (helårspersoner)

Källa: Data från SCB (rådata om anställda 1984–2011).

Kårens dramatiskt ökade *storlek* speglar ökningen av antalet studenter från och med 1990-talet. Antalet adjunkter fördubblades mellan 1984 och 2001, vilket förklaras av att studentexpansionen under 1990-talet var extra tydlig vid de regionala högskolorna med deras stora andel adjunkter i lärarkåren. Men även det stora flödet av forskningsmedel under 1990-talet satte sin prägel på lärarkårens utveckling. Antalet anställda ökade inom samtliga kategorier, och särskilt markant var ökningen för antalet anställda doktorander och för meriteringstjänsterna (forskarassistent, post doc). Till detta kommer ökningen av antalet professorer mot periodens slut. Den hänger samman såväl med de ökade resurserna till forskning som med befordringsreformens förändring av professorskategorin och med den ändrade regleringen kring vilka lärosäten de kunde förekomma vid.

Sammantaget framträder bilden av ett högre utbildningssystem som expanderat både genom undervisnings- och forskningsmedel, och vars personal blivit stöpt i några huvudsakliga tjänstekategorier, vilka samtidigt förändrades till innehåll och kvalifikationer vid ingången till det nya millenniet. I nästa avsnitt

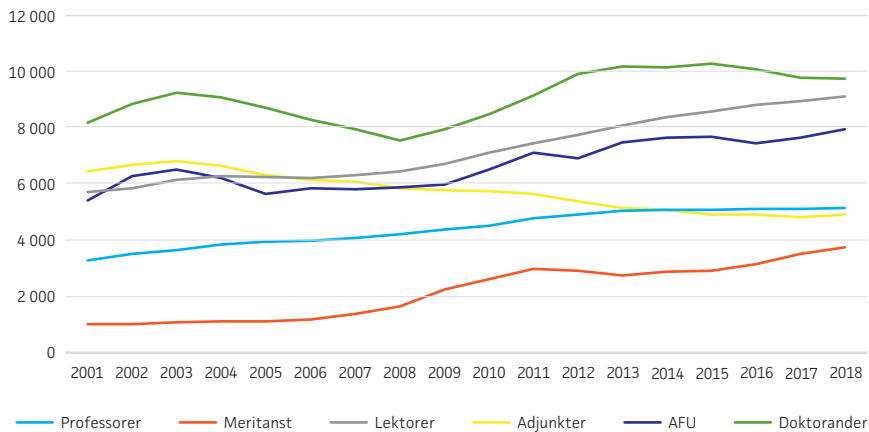
ska vi undersöka hur universitetssystemet från denna utgångspunkt ser ut idag, med avseende på kårens struktur och högskolefältets inre skiktning.

Den akademiska professionen i högskolefältet 2001–2018

I det följande avsnittet ska vi teckna en bild av högskolefältets utveckling och förändring från 2001 till 2018 med fokus på den institutionella präglingen av den akademiska kåren. De frågor vi ställer är följande. Hur är kåren internt skiktad – och längs vilka dimensioner? Hur ser kårens sammansättning ut i universitetssystemets olika delar, i dess centrum och dess periferi?

En första utgångspunkt tas i en beskrivning av kårens morfologi under perioden 2001 till 2018 utifrån de tjänstetyper den är indelad i, dvs. dess olika kategorier av lärare och forskare. Se figur 2.

Figur 2. Lärare och forskare vid svenska lärosäten 2001–2018

Källa: SCB:s tjänstebeneningsregister för lärare och forskare vid universitet och högskolor för åren 2001–2018.

Figur 2 visar att vi under 2000-talet bevittnar en *kognitiv förtätning* av kåren, i form av en ökande andel forskande lärare, av forskare inom gruppen ”Annan forskande personal” (AFU) och av antalet doktorander. Den enda kategori som minskar är adjunkterna, vilka inte har någon anknytning till forskningen.

Inom den högre utbildningen, sedd som ett professionellt fält, har forskningen en dominerande ställning i förhållande till undervisningen. Vi använder därför *forskningsintensitet* – i termer av resurser och som andel av kåren inom olika vetenskapsområden och enheter i systemet – som ett centralt mått för att belysa fältets inre hierarki.

LÄRARKÅRENS SKIKTNING OCH FÖRDELNING PÅ OLIKA TYPER AV LÄROSÄTEN

2000-talets förändringar i lärarkåren har inte skett på samma sätt och i samma mån inom systemets olika delar. Hur fördelades personalen (och resurserna) i systemets fem olika typer av enheter, dvs. de sex äldre universiteten, de sju fackhögskolorna, de fem nya universiteten, de fyra konsthögskolorna och de femton högskolorna?

Den mest uppenbara skiktningen av universitetslärargruppen är dess fördelning enligt tjänstekategori. Kåren är sammansatt av huvudsakligen fem olika tjänstekategorier – professorer, lektorer, adjunkter, annan forskande och undervisande personal (AFU) och post doc. Till dem kan vi lägga doktoranderna, som inte tillhör kårens kärna, även om de nu har en formell, men dock tidsbegränsad, anställning. Antalet doktorander vid olika enheter inom universitetssystemet tydliggör graden av forskningstäthet vid olika enheter eller inom olika vetenskapsområden. Nedan kommer vi att steg för steg renodla och reda ut förhållandet mellan yrkeskategorier och lärosätetyp. Syftet är att visa på de delsamband som kan påvisas mellan lärosätetyp, lärargrupper och vetenskapsområden.

FÖRDELNINGEN AV LÄRAR- OCH FORSKARKÅRENS KATEGORIER I HÖGSKOLEFÄLTET

Hur fördelar sig universitetslärarkåren i fältet för högre utbildning och inom det formella universitetssystemet? Det handlar för det första om de olika *tjänstekategoriernas* fördelning på fem olika typer av lärosäten.⁶ Tabell 1 redovisar hur fyra lärarkategorier är fördelade i fem lärosätetyp.

Tabell 1. Fyra lärarkategorier i fem typer av lärosäten, 2018

	Antal	Professor	Post doc	Lektor	Adjunkt
Gamla universitet	10 642	27%	17%	42%	14%
Fackhögskolor	4 844	27%	33%	25%	14%
Konsthögskolor	248	25%	0%	45%	30%
Nya universitet	3 195	14%	6%	47%	33%
Högskolor	3 894	11%	3%	45%	41%
<i>Totalt</i>	<i>22 821</i>	<i>23%</i>	<i>16%</i>	<i>40%</i>	<i>21%</i>

Källa: SCB 2019a.

Lektorerna är stommen i alla enhetstyper, utom fackhögskolorna. De nya universiteten och högskolorna utmärks av sin höga andel adjunkter och sina lägre andelar av meritanställda och professorer. Motsatsen gäller för de äldre universiteten

6 En hierarkisk strukturering av typerna sträcker sig från Fackhögskolor, Gamla universitet, Konsthögskolor, Nya universitet till Högskolor.

och fackhögskolorna. Dessa är i stället professorstata. Konsthögskolorna har samma professorsandel som fackhögskolorna och de gamla universiteten och en adjunksandel som är i nivå med de nya universiteten och högskolorna.

Mot denna bakgrund blir det relevant att även föra in doktoranderna i analysen. Antalet doktorander i Sverige är ungefär lika stort som antalet professorer, lektorer och adjunkter sammantaget. Enligt SCB fanns det 2018 närmare 18 000 doktorander inom universitetssystemet, och räknat som heltidstjänster var det 12 285. Doktorandernas närvaro och aktivitet vid olika lärosäten och inom olika vetenskapsområden förstärker naturligtvis forskningens (via forskarutbildningen) relativa vikt och betydelse vid olika poler i högskolefältet.

Doktoranderna och "Annan forskande och undervisande personal" (AFU) är två grupper som i hög grad ska räknas till den personal som har forskning som sin primära uppgift. Dessa två grupper är tillsammans nästan lika stora som de fyra lärarkategorier som redovisas i tabell 1 ovan.

Tabell 2. Lärare och forskare vid fem olika lärosätetyp (37 lärosäten), 2018 (heltid)

Lärosäte	Antal	Professor	Post doc	AFU	Doktorand	Lektor	Adjunkt	Totalt forskande	Totalt undervisande
Gamla universitet	20 550,2	14 %	9 %	22 %	26 %	22 %	7 %	71 %	29 %
Fackhögskolor	10 748,9	12 %	15 %	25 %	30 %	11 %	7 %	82 %	18 %
Konsthögskola	289	21 %	0 %	7 %	7 %	39 %	26 %	35 %	65 %
Nya universitet	4 170,6	11 %	5 %	9 %	13 %	36 %	25 %	38 %	61 %
Högskolor	4 751	9 %	3 %	6 %	12 %	37 %	34 %	30 %	71 %
Totalt	40 510	13 %	9 %	20 %	24 %	22 %	12 %	66 %	34 %

Källa: SCB 2019a.

Såväl doktorander som AFU finns till sin helt övervägande del vid de gamla universiteten och fackhögskolorna. Räknar man in dessa båda grupper krymper därför skillnaden mellan lärosätetyperna ifråga om professorernas andel av den akademiska personalen. Men detta döljer i själva verket en än mer markant skillnad mellan lärosätena när det gäller balansen mellan forskning och undervisning. Om vi delar in personalen i primärt forskande respektive primärt undervisande inom fyra lärosätetyp får vi det resultat som framträder i tabellens sista kolumn. Skillnaden mellan de forskningstunga respektive de undervisningstunga lärosätena blir härmed mycket tydlig.

Genom att inkludera gruppen AFU och doktoranderna får vi en mer utförlig bild av vilket slags miljöer olika lärosätetyp erbjuder. Lärosäten får sin karaktär, och sin förmåga att absorbera nya medel, inte bara genom de fasta tjänsterna utan också genom den samlade mängden forskare med mer kortvarig eller lös anknytning. De fem typer av lärosäten vi har utgått från fördelar sig då tämligen entydigt i en central och en perifer del av systemet.

STUDENTER OCH RESURSER FÖR FORSKNING OCH UNDERVISNING VID SVENSKA LÄROSÄTEN

En stor andel av studenterna, 43 procent, finns vid de nya enheterna i högskolesystemet, dvs. vid de regionala högskolorna och de nya universiteten. De får också en nästan lika stor andel av medlen för undervisningen, 37 procent. Skillnaden mellan de gamla och de nya enheterna är däremot enorm när det gäller forskningsmedel, där de nya enheterna endast har ca 10 procent. När vi översätter denna resursfördelning till antal tusen kronor per student (tabell 3) blir skillnaderna mellan de olika enheterna än tydligare. De forskningstunga fackhögskolorna står här i särklass.

Tabell 3. Fördelningen av studenter, anslag för undervisning (U) och forskning (F) samt intäkter för undervisning och forskning (tkr) per student för fem typer av lärosäten, 2018

Lärosätetyp	Andel studenter	Andel anslag undervisning	Andel anslag forskning	Andel alla forskningsmedel	U-anslag/student	F-medel/student
Gamla universitet	44,9%	43,5%	56,4%	53,1%	52	108
Fackhögskolor	11,8%	17,4%	30,4%	36,3%	76	282
Konsthögskolor	0,6%	2,3%	0,5%	0,3%	213	108
Nya universitet	18,7%	16,3%	7,3%	5,2%	47	26
Högskolor	24,1%	20,5%	5,4%	5,1%	44	19
<i>Totalt</i>	<i>100,1%</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>	<i>100,0%</i>		

Källa: SCB 2019b, tabell 7; UKÄ. Högskolan i siffror: Universitetskanslersämbetets statistikdatabas.

När de olika resursflödena – dvs. undervisning och forskning – kombineras med de historiskt framvuxna särdragen för de olika typerna av lärosäten, dvs. att forskningen först sent blev möjlig men sedan påbjuden som en tjänsteuppgift för de nya enheternas lärarkår, får vi den fördelning av kårens olika kategorier på lärosätetyp som framgår av tabell 1 och 2 ovan.

UNIVERSITETSLÄRARPROFESSIONEN OCH DE OLIKA VETENSKAPSOMRÅDEN

Hur skall vi förklara skillnaden i andelen forskande personalkategorier mellan å ena sidan de äldre universiteten och fackhögskolorna, och å andra sidan de nya universiteten och de regionala högskolorna? En första förklaring ligger i att de forskningstunga vetenskapsområdena – medicin, natur- och lantbruksvetenskap samt teknik – i hög grad är koncentrerade till fackhögskolorna och de äldre universiteten. Statsmakterna har sedan slutet av 1940-talet genom alla reformer och all expansion, vakat över att forskningsmedel i första hand skulle gå till medicin, naturvetenskap, jordbruksvetenskap och teknik (Agevall & Olofsson 2019b, Benner 2001).

Precis som det finns stora skillnader i resurser mellan olika lärosätetypen,

särskilt avseende tillgången på forskningsmedel, finns det stora resursskillnader mellan vetenskapsområden. De forskningstunga vetenskapsområdena har en större andel av forskande personal i sina lärarkårer, vilket tydligt framgår i tabell 4.

Tabell 4. Andel av de anställda inom fyra lärarkategorier i procent inom olika vetenskapsområden med forskning i tjänst, helårspersoner år 2018

Forskningsämnesområde	Antal	Professor	Post doc	Lektor	Adjunkt	Totalt
Naturvetenskap	4 562	27 %	25 %	35 %	13 %	100 %
Teknik	3 092	26 %	19 %	37 %	19 %	101 %
Medicin och hälsovetenskap	5 060	26 %	25 %	28 %	22 %	101 %
Lantbruksvetenskap	475	31 %	25 %	20 %	24 %	100 %
Samhällsvetenskap	6 604	16 %	7 %	51 %	26 %	100 %
Humaniora och konst	3 034	19 %	5 %	50 %	25 %	99 %
Samtliga områden	22 887	22 %	16 %	40 %	21 %	99 %

Källa: SCB 2019a.

De olika vetenskapsområdena uppvisar således mycket olika grad av akademisk täthet, mätt som den andel av lärarkåren som har forskning som tjänsteåliggande (professorer och meritanställningar).

Även här kan vi få en skarpare bild av de olika vetenskapsområdenas forskningstäthet genom att dra in ”Annan forskande och undervisande personal” (AFU) i analysen. I denna grupp finns mer än 3 600 personer med doktorsexamen, varav nittiotvå procent (92%) hör hemma vid de sex äldre universiteten (UU, LU, SU, GU, UmU, LiU) och de fyra dominerande fackhögskolorna (KTH, CTH, KI och SLU). Ungefär tre fjärdedelar av dessa återfinns inom vetenskapsområdena naturvetenskap, teknik, medicin och lantbruksvetenskap vid de nämnda tio lärosätena.

Tabell 5. Sex forskningsområden och sex lärarkategorier 2018

Forsknings- ämnesområde	N	Professor	Post doc	AFU	Doktorand	Lektor	Adjunkt	Total	Tjänstens primära arbetsuppgift	
									Forskande	Undervisande
Naturvetenskap	9 725	13%	12%	22%	31%	16%	6%	100%	78%	22%
Teknik	6 689	12%	9%	15%	39%	17%	9%	101%	74%	26%
Medicin och hälsovetenskap	11 307	11%	11%	22%	33%	12%	10%	99%	78%	22%
Lantbruksvetenskap	1 331	11%	9%	48%	16%	7%	8%	99%	84%	15%
Samhällsvetenskap	9 637	11%	5%	11%	21%	35%	18%	101%	47%	53%
Humaniora och konst	4 261	14%	4%	12%	17%	36%	18%	101%	46%	54%
Samtliga områden	43 120	12%	9%	18%	28%	21%	11%	99%	67%	33%

Källa: SCB 2019a.

Dessa universitet och fackhögskolor har därtill också merparten av de dispute-rade forskare inom humaniora och samhällsvetenskap som inte har lärartjänst, dvs. som redovisas i kategorin AFU. När vi tar in dessa grupper i analysen blir resultatet att skillnaderna mellan de forskningstäta och de forskningsglesa vetenskapsområdena – och därmed mellan enheterna i sektorn – ökar dramatiskt.

DOKTORANDERNAS FÖRDELNING

Antalet doktorander är större inom medicin, teknik, natur- och lantbruksvetenskap än inom humaniora och samhällsvetenskap. Under 2000-talet har doktoranderna i allt högre utsträckning koncentrerats till främst det medicinska men även det tekniska området.

Tabell 6. Doktorander fördelade efter vetenskapsområde 2001 och 2018⁷

Vetenskapsområde	Andel 2001	Andel 2018
Humaniora och konst	12 %	6 %
Lantbruksvetenskap	3 %	2 %
Medicin och hälsovetenskap	24 %	31 %
Naturvetenskap	24 %	24 %
Samhällsvetenskap	19 %	16 %
Teknik	18 %	21 %
<i>Totalt antal</i>	<i>13 106</i>	<i>12 285</i>

Källa: UKÄ. Högskolan i siffror: Universitetskanslersämbetets statistikdatabas.

Tabell 7. Doktorander fördelade på typ av lärosäte, 2018 (heltid)⁶

Lärosäte	Antal	Andel
Fackhögskola	4 295	36 %
Gamla universitet	6 243	52 %
Konsthögskola	12	0 %
Nya universitet	794	7 %
Högskola	569	5 %
<i>Totalt</i>	<i>11 912</i>	<i>100 %</i>

Källa: UKÄ. Högskolan i siffror: Universitetskanslersämbetets statistikdatabas.

Doktorander finns därtill främst vid de gamla universiteten och fackhögskolorna. Dessa har merparten av forskningsanslagen och där finns också merparten av den medicinska och tekniska forskningen.

7 Här ingår alla doktorander (heltid) även om de är anställda utanför universitet och högskolor.

ETT DUBBELT KUPERAT LANDSKAP

Sammanfattningsvis ger vår undersökning vid handen att universitets- och högskolesystemets kår av lärare och forskare är tydligt differentierad längs i huvudsak två dimensioner. För det första har de nya enheterna inom systemet – nya universitet och regionala högskolor – en lägre andel anställda med forskning som en central del i tjänsten. För det andra har de olika vetenskapsområdena påtagligt olika kompetensprofiler när vi jämför dem utifrån tjänstekategorierna bland de anställda.

Det innebär att det svenska universitets- och högskolesystemet – om än formellt sammanhållet som ett system med en och samma huvudman, minister, departement och myndighet (UKÄ) – i realiteten är uppbyggt av tydligt differentierade miljöer som kåren av universitetslärare har att verka inom.

I tabell 8 ställer vi dessa båda dimensioner mot varandra, för att få ett grepp om vad de har för betydelse och hur de samverkar. Tjänstestrukturens forskningstäthet inom två vetenskapsområden ställs mot två typer av universitet, de fyra äldsta och de fem nya universiteten.⁸ Vi har valt de två vetenskapsområden som är väl representerade vid såväl de äldre som de nyare universiteten, nämligen natur- respektive samhällsvetenskap.⁹ När vi inkluderar doktoranderna och de inom gruppen AFU som har disputerat i de tjänster där forskning är huvuduppgift blir skillnaderna mellan de gamla och nya universiteten än mer dramatisk.

Tabell 8. Andel lärare med forskning i tjänst bland anställda lärare och forskare inom två vetenskapsområden vid Sveriges gamla och nya universitet, 2019¹⁰

Vetenskapsområde	Exkl. doktorander+AFU		Inkl. doktorander + AFU	
	Gamla universitet	Nya universitet	Gamla universitet	Nya universitet
Naturvetenskap	61 %	29 %	81 %	27 %
Samhällsvetenskap	29 %	17 %	52 %	17 %

Källa: Tabell 4 B i UKÄ 2020.

Såväl den kognitiva hierarkin mellan olika vetenskapsområden (natur- respektive samhällsvetenskap) som positionen inom den institutionella hierarkin (mellan systemets centrala och perifera delar) har var sin del i förklaringen av hur universitetslärarprofessionen skiktas ifråga om sin närhet till forskning respektive undervisning.

8 Vi har inte lagt ihop uppgifterna för de nya universiteten och de regionala högskolorna. Hade vi gjort det skulle skillnaderna mellan de två typerna ha blivit ännu större.

9 Vi har därför inte valt de områden som är allra mest forskningsintensiva, dvs. medicin, teknik och lantbruksvetenskaperna vilka är koncentrerade till fackhögskolor och de äldre universiteten.

10 Till tjänst med forskning som uppgift räknas: professor, meritanställning. Till U-tjänster räknas lektor och adjunkt. De äldre universiteten är: UU, LU, GU, SU, UmU och LiU. De nya universiteten är: KaU, LnU, MiU, OrU och MaU.

Vi återkommer till tolkningen av detta dubbelt kuperade landskap sist i artikeln. Dessförinnan ska vi komplettera den empiriska framställningen med en analys av hur universitetssystemets, lärosätenas och – framför allt – tjänstekategoriernas innehåll har förändrats över tid.

GAMLA OCH NYA PROFESSIONSUTBILDNINGARS PLATS I FÄLTET

Inledningsvis urskilde vi tre olika vägar genom vilka universitetssystemet under 1960-talet kom att omfatta en större och mer heterogen mängd enheter och anställda, varav en bestod i fackhögskolornas inordnande i det formella universitetssystemet. Utmärkande för fackhögskolorna var att de uppstod under 1800-talet, att de initialt hade formen av institut och var åtskilda och artskilda från universiteten, samt att yrkesförberedelsen för s.k. klassiska professioner ägde rum inom deras ram (Agevall & Olofsson 2014). Den sista egenskapen innebär att inkluderingen av dessa före detta institut i universitetssystemet – antingen genom att de blivit fackhögskolor underställda UKÄ eller genom att de uppgått i universiteten (som t.ex. farmaci- och sjukgymnastutbildningarna) – knöt samman universitetssystemet med systemet av professioner (Agevall & Olofsson 2019a; jfr även Abbott 1988, 2005).

Till kärnan av gamla universitet och äldre fackhögskolor adderades under 1900-talets senare hälft ett antal nya enheter av likartad karaktär (Stockholms, Göteborgs, Umeås, Luleås och Linköpings universitet). Dessa hör idag till den dominerande polen i det skiktade högskolelandskapet. De etablerade äldre universiteten och fackhögskolorna har en hög akademisk täthet. Här är ämnesforskningen stark och här utbildas de klassiska professionerna – jurister, läkare, präster, arkitekter, veterinärer, tandläkare, revisorer m.fl.

Motpolen utgörs av högskolorna och de nya universiteten som har en markant lägre akademisk täthet, och vars utbildningar i större utsträckning leder till yrken inom välfärds- och pre-professionerna, exempelvis lärare, förskollärare, sjuksköterskor m.fl. grupper.¹¹ Även dessa yrkesutbildningar tillfördes universitetssystemet utifrån, men de gjorde det vid en senare tidpunkt, då tjänstekategorierna lektor och adjunkt blivit tillgängliga och utbredda, och de förberedde för yrken som tillmätts lägre status (se t.ex. rangordningsdata i Ulfsdotter Eriksson 2006).

Fördelningen av de stora *teknikutbildningarna* tydliggör hur den kognitiva och institutionella differentieringen samspelar. De längre civilingenjörsutbildningarna finns vid den ena polen; de kortare utbildningarna till högskoleingenjör förekommer vid båda polerna men finns till övervägande del vid de regionala högskolorna och de nya universiteten. Inom området *medicin, hälsa och omvårdnad* är uppdelningen likartad – läkarutbildning vid de äldre

11 För *semiprofessioner*, se Etzioni 1969. För *preprofessioner*, se Olofsson 2011 och Brante 2013.

enheterna i centrum (undantaget är Örebro) och de flesta sjuksköterskeutbildningar och vårdutbildningar vid de nya enheterna.

Betraktar man professions- och yrkesutbildningarnas inkludering i universitetssystemet på detta sätt blir det tydligt att de har förändrat och blivit tongivande för fältets struktur. I fältets extremer finner vi å ena sidan fackhögskolorna, som förbereder för klassiska professioner och har den högsta graden av forskningstäthet, och å andra sidan de regionala högskolorna – en lärosätetyp som uppstod genom sammanläggning av semiprofessionsutbildningar och som har den lägsta forskningstätheten.

I ett nästa steg ska vi rikta uppmärksamheten mot universitetssystemets tjänstekategorier. I analyserna ovan har vi använt de respektive tjänstekategoriernas huvudsakliga innehåll för att mäta lärosätets och vetenskapsområdets grad av forsknings- respektive undervisningsorientering. Men precis som universitetssystemet och lärosätetsbegreppet så har också tjänstekategorierna genomgått förändringar, inte bara till omfång och sammansättning utan också till sitt innehåll. Vi analyserar dessa omvandlingar nedan, innan vi summerar våra slutsatser om lärar- och forskarkårens olika platser och villkor i högskolefältet.

Förändringar i tjänstekategoriernas innehåll

De tre huvudsakliga, fast anställda lärarkategorierna vid svenska universitet och högskolor är idag *professorer*, *lektorer* och *adjunkter*. Dessa lärar- och forskarkategorier har på olika sätt och i olika mån förändrats till sitt innehåll sedan 1960-talet.

PROFESSOR

Professorerna var länge den i princip enda fast anställda kategorin av lärare och forskare vid universiteten (Agevall & Olofsson 2019a). Antalet professorer i helårspersoner ökade från några hundra år 1950 till 5141 år 2018. Kåren var länge tämligen enhetlig med avseende på den formella kompetens som krävdes och hur tillsättningen gick till. Jämfört med dess relativa enhetlighet för femtio år sedan är dagens professorskår betydligt mera varierad, och den rymmer idag flera olika undergrupper. Men professorerna har inte bara ökat i antal. Även den process som leder fram till hur man blir professor har förändrats. Särskilt viktig var här befordringsreformen 1999.

Förändringarna av antalet professorer och av professorstjänsternas villkor har löpt längs två linjer. Den första handlar om hur professorstjänster inrättas och om hur, och av vem, de tillsätts.

Fram till 1993 krävdes det ett regeringsbeslut för att inrätta en ny professur vid universiteten och fackhögskolorna.¹² Universiteten kunde framföra sina

12 Underlaget för reformen 1992/93 finns i SOU 1989:30.

önsknings- och äskanden men det var regeringen som efter riksdagsbeslut kunde besluta att en professorstjänst skulle inrättas. Även beslut om att en professur skulle återbesättas med en ny innehavare – eller eventuellt ändra inriktning – fattades ovanför lärosätetsnivån. Professurer förutsatte alltså fasta forskningsresurser, som i sin tur förutsatte att lärosätet hade en fakultetsorganisation, något som uteslöt de regionala högskolorna och vårdhögskolorna.

Även efter 1993 krävs att en grupp sakkunniga (bestående av professorer) skall ha bedömt de sökandes kompetens, men beslutet att inrätta en professur flyttade ned till lärosätetsnivån, och handläggs ofta på fakultets- eller områdesnivå; även högskolorna gavs 1995 möjlighet att ha professorer. Istället för att villkoras av direkta inrättande- och återbesättningsbeslut på nationell nivå blev professorstillsättningar avhängiga av å ena sidan lärosätets ekonomi och viljeinriktning och å andra sidan disciplinföreträdarnas bedömningar.

Den andra aspekten av professorskategorins förändring berör professorsrollen. I en lång historisk period rådde en ett-till-ett-koppling mellan ”ett ämne” (eller en ”disciplin”) och ”dess professor”. Ett ämne vid ett givet universitet hade en, och bara en, professor. Vi kan förstå detta som en ”bikupe-modell”, där varje kupa endast kunde hysa en drottning (Agevall & Olofsson 2019a), vilket präglade karriärsystemets dynamik. Ville en väl meriterad forskare bli professor gavs två möjligheter. Antingen fick man vänta till dess att tjänsteinnehavaren vid den egna institutionen/ämnet skulle gå i pension eller så fick man söka en ledig tjänst vid ett *annat* universitet.¹³ Det fanns dock en tredje möjlighet, nämligen att det egna universitetet kunde få inrätta en ny professur, genom att skapa ett nytt ämne eller en underdisciplin. På så sätt bestämde bikupe-modellen inte endast spelreglerna för enskildas karriärsträvanden, utan även för institutionell expansion. I båda dessa avseenden skulle universitetssystemet förändras.

Frön till förändringar av professors roll och tjänsteåligganden finner man redan från 1950-talet. En avgörande förändring var tillkomsten av andra fasta tjänster på universitetens insida – lektorer och senare adjunkter – som flankerade professorn. På så sätt möjliggjordes en arbetsdelning, med vars hjälp studentantalet kunde expandera utan att alla nya undervisningsuppgifter skulle falla på professorerna. Men till universitetslektorns omedelbara förhistoria hör också en annan utveckling som gjorde att det successivt blev möjligt för universiteten att tillsätta mer än en professor per ämne eller disciplin. Redan i 1945 års universitetsberedning hade man påtalat behovet av nya tjänstetyper vid universiteten. Det resulterade i en ny tjänstetitel, preceptor, och i en ny rangställning för äldre, disciplinspecifika titlar som prosektor, laborator m.fl. (jfr Agevall & Olofsson 2019a: 71, 98). De var otillräckliga för att härbärgera den kommande studentexpansionen, eftersom de var professorslika i kvalifikationer

13 För en analys som visar hur detta karriärsystem verkade under 1900-talets förra hälft, se Dalberg 2018.

och arbetsvillkor. Men just av det skälet bidrog de till att universitet och fackhögskolor successivt fick möjlighet att tillsätta tjänster på professorsnivå, fast det inte fanns en professur. Dessa tjänster uppgick 1969 i den nya kategorin "biträdande professor". Det ledde till att det därefter kunde finnas mer än en professor vid en institution eller inom ett ämne. Föreställningen om lärostolsprofessuren levde dock vidare.

Bikupe-modellen begravdes definitivt i och med befordringsreformen 1999. Därmed försvann också, i alla fall formellt, rollen som ämnesbärande professor. Diskrepansen mellan antalet professorskompetenta forskare och antalet professorer kunde nu elimineras. Antalet professorer ökade raskt under åren kring millennieskiftet, dels genom lärosätens frihet att inrätta professorstjänster och dels genom befordringsreformen.

Befodringsreformen och bikupe-modellens död hade också andra följder för professorskategorin. Tjänsteinnehållet blev till att börja med betydligt mer variabelt. Arbetsuppgifternas art och omfattning varierade, beroende på vilken sorts professor vederbörande var och var man hade sin anställning. Vid befordringsreformens införande stadgades inget om huruvida de befordrade professorerna skulle ha forskning i tjänst och olika lärosäten har kunnat välja olika lösningar – från att endast ge lärostolsprofessorerna forskning till att ge de befordrade professorerna samma villkor som dem. Samtidigt markerade reformen tydligt att professorer inte nödvändigtvis hade som sin uppgift att vara ämnesbärare. Om en befordrad professor inte skulle vara ämnesbärare och inte uppbära forskningsmedel, vari skulle tjänsteinnehållet bestå, och hur skilde det sig från lektorns? Professorstiteln destabiliserades, och gav i sig inte en tydlig signal om vari tjänsteinnehållet bestod.

Befodringsreformen har haft sin egen logik och inre utveckling. Under reformens första år, då tillväxten av nya professorer var som störst, var tendensen att de som befordrades till professorer inte gavs andra villkor än lektorer. Reformen kritiserades för att enbart vara en "visitkortsreform", och tidiga utvärderingar gav vid handen att de befordrade professorerna inte givits nya villkor ifråga om forskningstid eller lön (SULF 2007; HSV Rapport 2003:3 R). Man konstaterade också att inställningen till befordringar skilde sig åt – Uppsala universitet markerade tydligast mot den, genom att 1999 införa anställningskategorin "lärostolsprofessur" med särskilt goda villkor, medan man vid de regionala högskolorna gav uttryck för ambitionen att befordrade och rekryterade professorer ska ha samma tjänstgöringsvillkor, även om detta inte kunnat realiseras ännu (HSV Rapport 2003:3 R: 30, 44).

Situationen har emellertid förändrats över tid. Universitet och enskilda fakulteter kom i olika grad att likställa befordrade och rekryterade professorer med avseende på forskningstid. Vissa – till exempel de humanistisk-teologiska och samhällsvetenskapliga fakulteterna i Lund och Linnéuniversitet – slutade göra åtskillnad mellan de båda kategorierna. Men eftersom befordringsreformen

var ofinansierad introducerades därmed en annan typ av begränsning än den som gällde under bikupe-modellen. Nu var inte korandet av nya professorer avhängigt beslut på högsta nivå om inrättande och återbesättning, men däremot blev det avhängigt fakulteternas ekonomi och prioriteringar. Ju fler professorer som skulle beredas forskningstid, desto mer forskningsmedel krävdes, och desto mindre utrymme kunde ges åt exempelvis finansiering av doktorander. Fakulteter, som för en tid tillåtit professorsbefordringar med forskning i tjänst, kan, tillfälligt eller permanent, behöva stänga möjligheten för sina docenter att ansöka om befordran till professor för att det inte finns tillräckligt med fakultetsmedel för att finansiera fler befordrade professorers forskningstid. Parallellt med detta har det hela tiden förekommit alternativa lösningar på problemet. En sådan är att inte tillåta några befordringar alls, en ståndpunkt som företräds av Karolinska institutet. En annan är att tillåta befordringar, men inte – eller inte per automatik – avsätta fakultetsmedel för att garantera deras forskning. Även i det senare fallet ger olika ekonomiska förutsättningar olika utfall: att vara befordrad professor utan fakultetsfinansierad forskning betyder olika saker beroende på om forskningsområdet är välförsett med externa forsknings- och samverkansmedel.

Universitetssystemet har därmed fått nya spelregler, såväl för de enskildas karriärsträvanden som för institutionell expansion. Detta är en nyckel till de skillnader mellan lärosäten och mellan vetenskapsområden som vi har beskrivit ovan. Enheternas tillgång på forskningsmedel kan avsätta sig både i olika antal professorer och i olika villkor för dem. De olika villkoren för professorer framträder i en enkätstudie som gjorts på initiativ från SULF:s professorers förening, där det konstateras att professorernas fakultetsfinansierade forskning varierar från noll till hundra procent. Merparten har fyrtio procents forskning eller lägre, samtidigt som ungefär var tionde svarande har fakultetsfinansierad forskning som fyller hela tjänsten (Sandberg 2018: 9).

Under 2000-talet har termen ”professor” även i andra avseenden kommit att beteckna en mer heterogen grupp. Ett sätt att beskriva detta är att undersöka tillkomsten och tillväxten av nya tjänstetitlar. Tjänster som ”seniorprofessor” har gjort det möjligt att knyta pensionerade professorer till en institution eller fakultet, i regel på deltid. Universitet och högskolor har därtill möjlighet att utnämna och tillsätta professorer på deltid, gästprofessorer. En ytterligare grupp av professor är de adjungerade. De kan ha andra slags meriter eftersom det ofta handlar om att knyta expertis från andra verksamheter till en institution eller en fakultet. En ytterligare utvidgning av professorstiteln har skett genom att anställningskategorin ”biträdande professor” fått ett nytt innehåll. Titeln ”biträdande professor” aktualiserades år 2007 i Befattningsutredningen (SOU 2007:98) där den definieras som ett nytt karriärsteg på nivån under professor. I SCB:s och UKÄ:s statistik över personalen i högskolan räknas dessa biträdande professorer som en del av lektorskategorin. Givet den dynamik

som beskrivits ovan, i anslutning till befordringsreformen, är det sannolikt att denna nya professorsgrupp på sikt kommer att betrakta sig som professorslika, och till exempel förvänta sig och kräva en större andel forskning i sin tjänst än de vanliga lektorerna.¹⁴

Man får en bild av den nya och tilltagande heterogenitet som döljer sig under professorstiteln, om man konsulterar SCB:s statistik över tjänstebestämmingar inom universitet och högskolor. Det finns nämligen åtskilligt fler individer som är professorer än antalet helårspersoner. Det beror på att antalet professorer med deltidstjänster – senior-, gäst-, och adjungerade professorer – har ökat under 2000-talet.¹⁵

Tabell 9. Professorkategoriens sammansättning efter tjänstebestämming, 2001–2018

Typ av professorstjänster	2001	2018
Professor	2 359	3 667
Professor, befordrad universitetslektor	179	418
Professor biträdande	67	407
Professor I	197	461
Professor II	16	18
Professor III	110	10
Professor/överläkare	348	340
Professor, övrig vård	70	118
Gästprofessor	89	412
Professor adjungerad	258	513
Seniorprofessor	0	457
Professor emeriterad	0	165
Övriga	0	145
<i>Totalt</i>	<i>3 693</i>	<i>7 131</i>

Källa: SCB:s tjänstebestämningsregister för lärare och forskare vid universitet och högskolor för åren 2001–2018.

Likställer man professorskåren med den grupp som har professor i titeln, så har kåren under dessa år i det närmaste fördubblats. Men lika signifikativt är det, att ökningen varit särskilt markant för biträdande professorer, gästprofessorer, seniorprofessorer och emeriti, medan gruppen av rena ”professorer” (dvs. utan suffix eller prefix) har ökat i långsammare takt.

14 *Personal vid universitet och högskolor 2001* (SCB 2002: 85) säger att biträdande professor räknas till kategorin lektor. Detsamma sägs i *Personal vid universitet och högskolor 2018* (SCB 2019: 75–76).

15 Tabellen bygger på uppgifterna i SCB:s tjänstebestämningsregister för lärare och forskare vid universitet och högskolor för åren 2001–2018.

UNIVERSITETSLEKTOR

I och med universitetslektorns födelse 1958 fick professorskategorin den organisatoriska omgivning som präglade universitetssystemet sedan dess. Precis som professorskategorin är dock "universitetslektor" en tjänstetyp som förändrats till sitt innehåll. Till dels hängde det samman med den roll som universitetslektorn var avsedd att ha. För att kunna få en lektorstjänst krävdes en hög akademisk kompetens (den gamla doktorsgraden) samtidigt som tjänsten var helt inriktad på undervisning på grundnivå. Till detta kom att lektorsbefattningar i U55 närmast betraktades som ett separat sidospår i förhållande till forskarkarriären (SOU 1958:32: 57). Man föreställde sig inte att lektorerna skulle ackumulera forskningsmeriter för att kvalificera sig för en professur; vägen till professur tänktes gå via andra hållplatser.

Detta var från början en instabil konstruktion, givet diskrepansen mellan meritkrav (forskning) och arbetsinnehåll (undervisning på elementär nivå), och givet den tänkta frånvaron av förbindelser mellan forskar- och undervisarkarriär.

För att tydliggöra vilka förändringar som ägt rum i lektorernas tjänsteinnehåll börjar vi med att beskriva hur deras arbete och arbetsuppgifter först var tillskurna. Under 1960-talets expansion av den högre utbildningen sköttes en stor del av undervisningen av några fast anställda universitetslektorer och inte minst av extra universitetslektorer (då med fil.lic.-examen eller lägre), och undervisning på s.k. lektionstimmar (som kunde utföras av dem som påbörjat en forskarutbildning). Det blev successivt möjligt för den som hade en licentiat-examen att få ordinarie tjänst som universitetslektor. I och med att den nya doktorsexamen blev universitetens högsta examen så blev det den som krävdes för att kunna få en lektorstjänst.

Från början och långt fram i tiden var universitetslektorns tjänstgöring fixerad till ett givet antal undervisningstimmar. Normen var 396 timmars undervisning (lektionstimmar) och därtill 44 timmar för examination. Detta beräknades motsvara tre fjärdedelar av en helårstjänst (med två timmars förberedelsestid per lektionstimme). Den resterande arbetstiden skulle då kunna läggas på att vidmakthålla kompetensen och orienteringen inom ämnesområdet.

Från denna utgångspunkt har det förts en lång kamp om lektorernas undervisningsskyldighet och för att lektorerna skulle få tid till forskning inom ramen för sin tjänst. Den lärartjänsteutredning som förberedde för 1980-talets LÄTU-reform noterade det problematiska i att forskning inte kunde ingå i tjänstgöring som universitetslektor (SOU 1980:3: 58). "Konkurrensen vid tillsättningen av universitetslektor och vissa tjänster som lektor medför ofta att tjänsterna får vetenskapligt högt kvalificerade innehavare", noterade utredningen, samtidigt som deras åligganden är "så reglerade att de inte har möjligheter att i tjänsten bedriva forskning" (Ibid: 55). Det resulterade i en förändring, så att förtjänta universitetslektorer skulle kunna få del i s.k. rörlig resurs och därmed under

en kortare period kunna forska i tjänsten. Lektorerna garanterades således inte rätten till, utan bara möjligheten till, forskning i tjänst. Vägen till forskning gick via en differentiering av lektorskategorin.

Skillnader mellan lektorer uppstod också på andra sätt. Ett sätt att *de facto* öka möjligheten att kunna forska inom ramen för tjänsten var att definiera undervisningsskyldigheten som en given procentsats av en årsarbetstid och *samtidigt* ändra förhållandet mellan undervisningstimme och förberedelsestid. I och med en sådan omdefiniering av tjänstgöringen öppnades möjligheten för att tjänsteinnehållet kunde förändras inom – och inte minst mellan – olika ämnen och vetenskapsområden så att allt fler lektorer kunde ägna mer av sin tjänstgöringstid till egen forskning.

Den stora förändringen av lektoratens innehåll kom dock, precis som för professorerna, vid 1990-talets slut. Med 1997 års avreglering av universitetslektoratens tjänsteinnehåll blev arbetstidens reglering en fråga som å ena sidan hanterades i lokala arbetstidsavtal, och å andra sidan kunde individualiseras och hanteras i förhandling mellan den enskilde lektorn och tjänsteplaneraren. När detta i sin tur följdes av befordringsreformen 1999, vilken gjorde det realistiskt för meriterade lektorer att bli professor via en befordran vid den egna institutionen, så gav det upphov till en ny förhoppningshorisont och tydligare krav på mera forskningstid för lektorerna.

Under senare år har allt fler lektorer via de lokala arbetstidsavtalen fått en del av sin tjänst definierad som forskning.¹⁶ Många lektorer har därtill fått forskning som del av sin tjänst genom anslag från forskningsråden, men också i form av utrednings- och evalueringsuppgifter.

Idag är normen att 70 % av årsarbetstiden ska användas till undervisning, 10 % till administration möten m.m. och 20 % till kompetensutveckling eller forskning. Undervisningstiden på årsbasis blir då utifrån 70-20-10-normen 1190 klocktimmar för en lektor över fyrtio år (och något mer för en yngre lektor). Som framgick ovan kan emellertid sådana procentsatser dölja stora skillnader mellan olika institutioner, fakulteter och enheter. Olika slags undervisning ger olika utfall räknat i klocktimmar. En timmas undervisning kan ge två, tre eller fyra klocktimmar, beroende på ämnets och institutionens tradition och – framför allt – budget. På en institution med måttliga undervisningsmedel per student, som tilldelar tre klocktimmar till varje katedertimme, får den undervisande lektorn undervisa 397 timmar per kalenderår, alltså samma undervisningspensum som gällde när lektoraten en gång infördes. Att lektorn på en sådan institution har 20 % forskning i tjänst innebär endast att hen har en extra arbetsuppgift i förhållande till 1958 års lektor, inte mer avlönad

16 En rad sådana arbetsavtal kan nås via följande länk: <https://sulf.se/jobbs-lon-och-villkor/lagar-kollektivavtal/hogskolerelevanta-lagar-och-lokala-kollektivavtal/>. Uppgifterna i nästa stycke bygger på flera av de arbetstidsavtal som finns i SULFs databas.

forskningstid. På en institution med mer undervisningsmedel per student, som förmår ge fyra klocktimmar per katedertimme, blir den årliga undervisningsbördan väsentligt lättare. Till detta kommer att lektorer i olika grad kan friköpa sig från undervisning genom andra arbetsuppgifter – externfinansierad forskning, administrativa uppdrag, utvärderingar, kursansvar m.m. Sammantaget innebär detta att lektorernas arbetsvillkor, och deras utrymme för forskning, nu kan variera kraftigt.

Statistiken över tjänstebenämningarna inom universitet och högskolor ger följande resultat när vi jämför åren 2001 och 2018. På två viktiga punkter skiljer sig dessa data från de som används för att kategorisera personalen inom universitet och högskolor i de traditionella tjänstekategorierna. Gruppen ”biträdande lektor” förs i personalstatistiken till kategorin meritanställningar medan tjänstebenämningen ”biträdande professor” räknas som lektor.

Tabell 10. Lektorskategorin efter tjänstetitel 2001 och 2018

Tjänstetitel	2001	2018
Högskole/universitets/lektor/docent	5 759	8 926
Lektor med suffix/prefix	208	376
Biträdande lektor	12	785
Adjungerad lektor	23	401
Gästlektor	10	28
Senior/emeriti	10	21
<i>Totalt</i>	<i>6 031</i>	<i>10 537</i>

Källa: SCB:s tjänstebenämningsregister för lärare och forskare vid universitet och högskolor för åren 2001–2018.

Det är få i lektorgruppen som får fortsatt tjänst efter pensioneringen (dvs. som senior eller emeriti). Däremot har antalet adjungerade lektorer ökat markant.

Lektorn var från början entydigt definierad som en undervisningstjänst. På olika sätt har lektorer under åren kunnat få forskning som en del av sin arbetstid, främst på individbasis men under senare år också som en för gruppen framförhandlad fördelning av arbetstiden. Högskolesystemets förkastningspricka mellan forskning och undervisning löper också *inom* kategorin.

Diskussionen om universitetslektorn vid den tid då tjänsten definierades som en högt kvalificerad undervisningstjänst utgick ifrån att den tjänstetypen skulle vara *slutmålet* för en undervisningskarriär inom högskolesystemet. I det avseendet fanns det från början en inbyggd instabilitet i den tjänstetypen – forskningen var den avgörande meriten medan undervisning var den väntande uppgiften. Idag är en tjänst som universitetslektor för många en faktisk

slutdestination, för andra en tjänst att passera på väg till en professorstjänst. Och för många doktorander och adjunkter är lektorstjänsten ett eftersträvningsvärt mål – att uppnå eller, som adjunkt, bli likställd med utifrån andra meriter än en doktorsexamen.

ADJUNKT

Adjunkten i sin nya form tillkom som tjänstekategori 1965. Den kom att få en stor betydelse vid de universitetsfilialer som etablerades från 1967. Adjunktskategorin blev vidare ett passande kärl för att härbärgera en rad lärargrupper vid vård- och lärarhögskolor när dessa fogades in i högskolesystemet via 1977 års högskolereform. Antalet adjunkter i det samlade högskolesystemet ökade fram till år 2003. Därefter har den gradvist minskat.

Från början var normen för adjunktens undervisningsskyldighet fastställd till drygt 600 katedertimmar per läsår, dvs 50 % mer än vad som krävdes av en lektor. Den kom, efterhand, att bli densamma som lektorernas, dvs. ca 400 timmar. Vid många institutioner, inte minst vid filialerna och senare högskolorna, kom adjunkterna ofta att utföra samma typ av undervisning som lektorerna. Om en adjunkt nu gör samma slags undervisning som lektorerna, varför ska då adjunkterna undervisa mer? Kravet på sänkt undervisningsskyldighet för adjunkterna var mot den bakgrunden sakligt rimligt. Det blev också lättare att genomföra då adjunkterna hade stort inflytande vid högskolorna i roller som prefekt och studierektor.

Adjunktstjänsten har länge även fungerat som en lokalt kontrollerad sidoingång till lektorstjänster. Det börjar som en lokalt och internt beslutad anställning som adjunkt (beslut via prefekt). Sedan erhålls en nedsättning av undervisningsskyldigheten för att kunna genomföra en forskarutbildning. Efter disputation sker så en tämligen automatisk uppgradering till lektor.

Adjunktstjänster kan därutöver vara ett sätt för en institution att knyta ”lovande” studenter till sig, och de kan fungera som en förberedelse för att söka doktorandtjänster, eller meritera sig för uppdrag som forskningsassistenter på forskningsprojekt. De kan på det viset medföra ett visst mått av flexibilitet inom en institution, i likhet med vad som under 1960- och 1970-talen var möjligt med de flitigt använda deltidstjänsterna som amanuens och assistent.

Skillnaden mellan lektors- och adjunktstjänster aktualiseras när lektorerna på de flesta håll har fått en fördelning av sin arbetstid där forskningen nu ges 20 %. På samma sätt som lektorerna krävt och fått ett visst närmande till professorskategorin, så strävar adjunkterna efter likställighet med lektorerna. Ett av de krav som framförs är att arbetsgivaren skall betala för deras forskarutbildning, dvs. att de ska kunna göra detta som en del av tjänsten. En andra möjlighet är att kunna bli befordrad till lektor genom att bli bedömd utifrån kvalitén på undervisningen.

Tabell 11. Adjunkter 2001 och 2018

Tjänstetitel	2001	2018
Adjunkt	398	647
Högskoleadjunkt	287	139
Universitetsadjunkt	6 413	4 832
Adjungerad adjunkt	109	471
<i>Totalt antal</i>	<i>7 207</i>	<i>6 089</i>

Källa: SCB:s tjänstebestämningsregister för lärare och forskare vid universitet och högskolor för åren 2001–2018.

De två intressanta förändringarna i tabellens data är dels att antalet adjunktsindivider har minskat och dels att antalet adjungerade adjunkter har ökat. Den ökningen är i linje med vad som är fallet inom professors- och lektorskategorierna.

Lärar- och forskarkårens platser i högskolefältets hierarkiska struktur

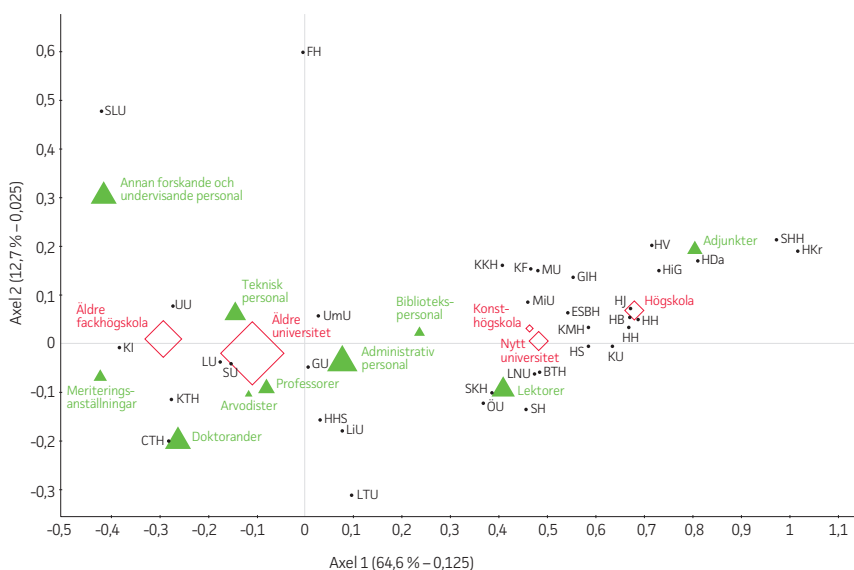
Analysen av hur innehållet i de tre huvudsakliga lärarkategorierna har förändrats över tid adderar i flera olika avseenden till den statistiska bilden av den högre utbildningens professionella fält. För det första ger den vid handen att det mått på forskningsintensitet vi har använt i denna artikel fortsatt är rimligt, men att den pågående individualiseringen av respektive tjänstekategori innehåll, och kategorigränsernas allt ökande porositet, gör att det i allt ökande utsträckning blir relevant att använda data om enskilda lärares tjänstgöring för att undersöka hur tjänstevillkoren utvecklas i fältet. För det andra ger analysen stöd för att behandla perioden efter millennieskiftet som en särskild epok. De förändringar av tjänstekategorierna och deras reglering som kom till stånd då har i grunden ändrat dynamiken i universitetssystemet, så väl med avseende på förhoppningshorisonter som med avseende på den institutionella expansionens logik. Men detta förefaller, för det tredje, ha förstärkt snarare än försvagat de skiljelinjer som utmärker universitetssystemet. Mot denna bakgrund blir det relevant att avslutningsvis återvända till de statistiska data, och till frågan hur vi ska förstå förändringarna under 2000-talet.

Vi har ovan steg för steg visat hur lärar- och forskarkåren är fördelad inom högskolefältets olika typer av lärosäten och hur förändringarna i det formella universitetssystemet präglar den högre utbildningens professionella fält.

Universitetslärarkårens sammansättning är en institutionseffekt. Kåren formas i lärosätenas grepp. Fältets arbetsorganisationer får därmed en definierande roll: kåren bestäms genom klassen av enheter som räknas till universitetssystemet, och av de lärarkategorier som vid varje givet tillfälle verkar vid dessa olika enheter. Dessa dimensioner kan vägas samman i en syntetiserande analys

av högskolefältets struktur med hjälp av en geometrisk dataanalys, här i form av en korrespondensanalys,¹⁷ som visar på hur lärosäten och tjänstekategorier förhåller sig till varandra på basis av fördelningen av olika tjänstekategorier över lärosätena. Den tjänstekategoristruktur som det svenska högskolefältet hade 2018 framträder tydligt i figur 3.

Figur 3. Högskolefältets struktur 2018: Lärosäten och tjänstekategorier (axel 1 och 2)

Figur 3 är en syntetiserande beskrivning av en aspekt av högskolefältets komplexa struktur, dess tjänstestruktur. Den visar skillnader och likheter mellan olika lärosätena och deras olika typer och lärarkårens olika kategorier. Lärosätenas placering är baserad på deras respektive sammansättning av lärare, forskare och andra tjänstekategorier, och på motsvarande sätt positionerar sig tjänstekategorierna utifrån hur de är fördelade över lärosätena. I den geometriska dataanalysens karta framträder fältets olika poler. Den första axeln är viktigast i analysen, och där framträder de största skillnaderna i data. Längs

17 Analysen är gjord av Mikael Börjesson som också författat texten i anslutning till analysen. Metoden kan kondenserat beskrivas på följande sätt: "Korrespondensanalys är en metod inom familjen geometrisk dataanalys (Le Roux & Roaunet 2004). Grunden för dessa metoder är att data analyseras som punkter i geometriska mångdimensionella rum med syfte att finna mönster i data och reducera datas komplexitet. Korrespondensanalysen tar fasta på de största skillnaderna i materialet (de största avstånden mellan faktiskt och förväntat värde i en cell) och särskiljer dessa längs den första axeln. Därefter söker metoden fram de näst största skillnaderna, vilka åskådliggörs längs en andra axel. Genom att ställa de första två axlarna mot varandra skapas ett plan, där det går att analysera hur olika egenskaper och individer förhåller sig till varandra enligt de två viktigaste dimensionerna i materialet. En bärande tanke är att modellen ska följa data och inte tvärtom. Det innebär att man inte på förhand sätter upp någon hypotes om hur data är strukturerade utan att man baserar sin tolkning på korrespondensanalysens utfall." (Börjesson 2016: 422). Se även tillämpningar i detta specialnummer (Börjesson respektive Börjesson m.fl.).

den ställs, till vänster, äldre fackhögskolor och äldre universitet – där forskande personal av skilda slag (meriteringsanställningar, doktorander, annan forskande personal samt professorer) är tydligt överrepresenterade – mot, till höger, högskolor, konsthögskolor och nya universitet, där framför allt adjunkter men även lektorer utgör de huvudsakliga personalkategorierna. Denna dimension är den helt dominerande i analysen. Den andra dimensionen är betydligt svagare och särskiljer framför allt SLU och FH från tekniska universitet och fackhögskolor genom att annan forskande personal är viktigare för de första, medan doktorander är mer betydande för de senare.

Utfallet av analysen åskådliggör således det grundläggande mönstret av fördelningen av forskningsmedel och undervisningstäthet i högskolefältet. Det går att dra en tydlig linje i högskolefältet något till höger om mitten som klyver fältet i två delar: en forskningsintensiv del till vänster och en undervisningsintensiv del till höger. Samtliga fackhögskolor och äldre universitet återfinns i den forskningsintensiva delen, medan alla högskolor, nya universitet och konsthögskolor återfinns i den undervisningsintensiva. Inom respektive del framträder ytterligare hierarkier, där de gamla fackhögskolorna är mer forskningsintensiva än de gamla universiteten (jfr Börjessons analys av forskningsfinansiering i detta specialnummer), och där högskolorna är mer undervisningsintensiva än de nya universiteten. Dessutom sker en ytterligare differentiering inom respektive kategori. KI, KTH, CTH och SLU är mest forskningsintensiva av de gamla fackhögskolorna och distanserar sig från LTU och HHS. Bland de äldre universiteten är UU, LU och SU mer forskningsintensiva än GU, UmU och LiU. Analysen visar därmed att lärosätenas status, historik och resursbas är högst strukturerande för fältet. De lärosäten som har en lång tradition av forskning är tydligt förankrade i den forskningsintensiva delen, medan lärosäten som erhållit status av högre lärosäte sent och som inte haft tillgång till fasta forskningsresurser är positionerade i den undervisningsintensiva delen. Rummet visar även på en geografisk dimension. Den forskningsintensiva delen är koncentrerad till Stockholm-Uppsala-regionen, Göteborg och Skåne, medan den undervisningsintensiva delen har en nationell täckning, från norr till söder, öster till väster.

TVÅ SAMMANFLÄTADE RESURSHIERARKIER

Den geometriska dataanalysens grafer och den detaljerade analys vi gör i avsnitten ovan visar att högskolefältet formas *av två grundläggande resurshierarkier*.

För det första sker fördelningen av resurser efter *typ av lärosäte*. Gamla universitet, fackhögskolor och konsthögskolor får mer resurser än nya universitet och högskolor. Det gäller för både statsanslagen (de fasta anslagen) och forskningsmedlen från forskningsråd och stiftelser.

Den andra hierarkin går *mellan olika vetenskapsområden*. Här finns betydande skillnader när det gäller medel för undervisning på grundnivån. På

resurstrappans lägsta steg hamnar humaniora, samhällsvetenskap, juridik och teologi. Dessa områden fick för år 2020 en ersättning per student som uppgick till 54 324 kronor. Trappan är brant. Undervisning (81 914 kr), naturvetenskap och teknik (103 380 kr), vård (111 267 kr), medicin (147 673 kr), konst (322 487 kr) och opera (522 210 kr) fick i stigande grad alltmer resurser.¹⁸

Medel till forskning från såväl statsanslagen, vetenskapsråden och stiftelserna går till största delen till medicin, naturvetenskap och teknik.

Dessa två resursflöden skapar i sin sammantvinnade form distinkt olika nischer i högskolefältets ekologi. Vi kan i grafen över högskolefältets struktur se hur de olika lärar- och forskarkategorierna fördelar sig i relation till de olika nischerna.

Undervisnings- och forskningsmedlen finansierar i princip två olika slags tjänster, lektorer och adjunkter å den ena, professorer, post doc, doktorander och forskare å den andra sidan.

Hur mycket resurser som flödar till en nisch, och hur de är fördelade på undervisning och forskning, kommer att bestämma hur många och vilka slags lärare och forskare som kommer att finnas. Det leder i sin tur till att vi får nischer med radikalt olika lärarsammansättning och radikalt olika betoning på den undervisande och forskande verksamheten.

UNDERVISNING ELLER FORSKNING SOM KÅRENS CENTRALA PRAKTIK?

I högskolefältet är de dominerande och centrala lärosätena präglade av att forskningen är den centrala praktiken och det centrala värdet. Det framträder tydligt när vi ser till hur medel fördelas till och mellan de olika lärosätena och till de vetenskapsområden och tjänstetyper som dominerar vid systemets dominerande respektive dominerade pol. Detta dominansförhållande återspeglas i och bestämmer den akademiska professionens inre struktur.

Utifrån detta förhållande formuleras två bud om vad det är som håller samman den akademiska professionen. Vid fältets *dominerande* pol är forskning den för professionen konstituerande verksamheten. Vid fältets *dominerade* pol ligger betoningen på undervisning som den gemensamma faktorn. Vi har då två definitioner av universitetslärarna – å ena sidan som bestående av ”forskare som ibland undervisar”, å den andra sidan av ”undervisare som tillfälligtvis tillåts forska”.

SAMMANFATTNING – HÖGSKOLEFÄLTETS FYRA FÖRKASTNINGSSPRICKOR

Det svenska systemet för högre utbildning är ett *formellt sammanhållet system*. Lärosätena lyder under samma lagar och regler. De är, med undantag

18 Regeringsbeslut II:7 (2019-12-19) U2019/00809/UH: U2019/04388/UH universitet och högskolor. Regleringsbrev för budgetåret 2020 avseende universitet och högskolor, www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev (åtkomst 2020-03-15).

av två privata fackhögskolor (Chalmers och Handelshögskolan) och en privat högskola (Jönköping), administrativt inordnade under en gemensam myndighet, UKÄ, och därmed under samma departement och minister.

Statens ekonomiska resurser fördelas emellertid inom fältet på ett sätt som skapar stora skillnader mellan lärosäten, utbildningar och vetenskapsområden.

För det första så finns det betydande skillnader mellan å ena sidan de traditionella universiteten och fackhögskolorna och de nya universiteten och högskolorna å den andra när det gäller storleken på de fasta forskningsanslagen.

För det andra får de naturvetenskapliga, medicinska, vårdvetenskapliga, jordbruksvetenskapliga och tekniska vetenskapsområden betydligt mer resurser än de humanistiska, juridiska, teologiska och samhällsvetenskapliga områdena. Det gäller inom både forskningens och undervisningens område. Inom undervisningens område syns detta tydligt i den ersättning per student som kommer de olika områdena till del. När det gäller resurser till forskning så går de stora resurserna till naturvetenskap, medicin och teknik.

Dessa två förkastningssprickor löper samman och skapar olika nischer i högskolefältets ekologi när det gäller tillgången till medel för forskning och undervisning.

För det tredje är kåren av universitetslärare i Sverige skiktad längs två dimensioner. Dels går det en skiljelinje mellan dem som disputerat och de som inte gjort det. Den skiljelinjen går mellan adjunkter och övriga lärarkategorier. Adjunkternas uppgifter är att undervisa; de övriga kategorierna har den dubbla uppgiften att undervisa och forska. Dels finns en uppdelning mellan de primärt undervisande och primärt forskande kategorierna. Lektorernas huvuduppgift är undervisning medan professorer och meriteringstjänsternas huvuduppgift är forskning. Detta är den tredje förkastningslinjen i högskolefältet.

Under 2000-talet har *en fjärde* klyvnad kommit att få en allt större betydelse i högskolefältet. Den löper *inom* anställningskategorierna. Lektorerna fördelar sig på olika nischer i högskolesystemets ekologi, nischer som är undervisnings- eller forskningspräglade vad avser de vardagliga praktikerna. Lektorerna arbetsvillkor formas i mycket hög grad av den nisch inom högskolefältet de återfinns. Detsamma gäller för professorskategorin, som i spåren av befordringsreformen har blivit ytterst heterogen med avseende på arbetsvillkor. Resurser för forskning (liksom för en generös beräkning av undervisningsuppgiften) anrikas systematiskt efter typ av lärosäte och vetenskapsområde. Det leder till att lektors- och professorsgrupperna i systemets centrum har påtagligt mer forskningstid i sin tjänstgöring än de har i systemets periferi – och de verkar därtill i en mer forskningspräglad omgivning.

Referenser

- Abbott, Andrew, 1988. *The system of professions: Essay on the division of expert labor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew, 2005. "Linked Ecologies: States and Universities as Environments for Professions", *Sociological Theory* 23(3), s. 245–274.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar, 2013. "The emergence of the professional field of higher education", *Professions and Professionalism* 3(2), s. 1–22.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar, 2014. "Tensions between academic and vocational demands", s. 26–49 i Smeby, Jens-Christian & Sutphen, Molly (red.), *From vocational to professional education: Educating for social welfare*. London: Routledge.
- Agevall, Ola & Gunnar Olofsson, 2019a. "Den högre utbildningens professionella fält", s. 55–146 i Brante, Thomas, Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart G. (red.), *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Agevall, Ola & Gunnar Olofsson, 2019b. "Universitetslärarna och den högre utbildningen", s. 91–126 i Brante, Thomas, Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart G. (red.), *Ett professionellt landskap i förvandling*. Lund: Studentlitteratur.
- Benner, Mats, 2001. *Kontrovers och konsensus: Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Benner, Mats, 2016. "Karriärstrukturen vid svenska universitet och högskolor – en historik", s. 155–167 i SOU 2016:29, *Trygghet och attraktivitet: en forskarkarriär för framtiden*, betänkande av Forskarkarriärutredningen. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Boyer, John, 2015. *The University of Chicago: A History*. Chicago: University of Chicago.
- Bourdieu, Pierre, 1984. *Homo academicus*. Paris: Minuit.
- Brante, Thomas, 2013. "The professional landscape: the historical development of professions in Sweden", *Professions and Professionalism* 3(2), s. 1–18.
- Börjesson, Mikael, 2011. "Studentexplosionen under 1960-talet. Numerär utveckling och orsaker", *Praktiske Grunde* 4, s. 11–27.
- Börjesson, Mikael, 2016. "Sociala kartor över utbildningslandskapet: Installationsföreläsning, professuren i utbildningssociologi vid Uppsala universitet, 11 november 2015", *Sociologisk Forskning* 53(4), s. 421–437.
- Dalberg, Tobias, 2018. *Mot lärdomens topp: svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Denifle, Heinrich, 1885. *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. Bd.1. Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Durkheim, Émile, 1990. *L'Évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Etzioni, Amitai (red.), 1969. *The semi-professions and their organization: Teachers, nurses, social workers*. New York: Free Press.
- Fredriksson, Bert, 1980. *Högskolans basenheter: norm och verklighet*. Stockholm: CWK Gleerup.
- Halbwachs, Maurice, 1990. "Introduction", s.1–6 i Durkheim, Émile, *L'Évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Le Roux, Brigitte & Rouanet, Henry, 2004. *Geometric Data Analysis: From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*. Dordrecht: Kluwer.

- Morberg, Åsa, 1999. *Ämnet som nästan blev: en studie av metodiken i lärarutbildningen 1842–1988*. Stockholm: HLS.
- Nevéus, Torgny, 1976. *Vägen till UHÄ: ett nytt ämbetsverks föregångare*. UKÄ-rapport 1976:7. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- Sandberg, Mikael, 2018. *Ingen tid för forskning – om professorers arbetsvillkor 2018*. Stockholm: SULF:s professorers förening, SPF, 2018
- Sloan, Douglas, 1994. *Faith and Knowledge: Mainline Protestantism and American Higher Education*. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press.
- SULF, 2007. *Befordringsreformen – en visitkortsreform?: resultat av SULF:s enkät till befordrade professorer och lektorer*. SULFs skriftserie, 1401–1123: 31
- Ulfsdotter Eriksson, Ylva, 2006. *Yrke, Status & Genus: En sociologisk studie om yrken på en segregerad arbetsmarknad*. Göteborg: Göteborgs universitet.

OFFENTLIGT TRYCK

- Högskoleverkets rapportserie 2003:3 R. "Karriär genom befordran och rekrytering: slutrapport". Högskoleverket.
- Proposition 1959:105. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående ökat stöd åt forskning m. m.; given Stockholms slott den 13 mars 1959*,
- Proposition 1969:31. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående forskarutbildning och forskarkarriär m. m.; given Stockholms slott den 7 mars 1969*.
- Proposition 1996/97:1. *Förslag till statsbudget för budgetåret 1997, m.m.*
- Proposition 1996/97:5. *Forskning och samhälle*.
- Proposition 1996/97:141. *Högskolans ledning, lärare och organisation*.
- SCB 1979. *Statsanställda 1975/1977. Del 2 Sammanfattning, utbildning, tjänstebestämmning m.m.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB 2002. *Universitet och högskolor. Personal vid universitet och högskolor 2001*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB 2019a. *Universitet och högskolor. Personal vid universitet och högskolor 2018*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB 2019b. *Universitet och högskolor. Studenter och examinerade på grundnivå och avancerad nivå 2017/18*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SFS 1985:702. *Om ändring i högskoleförordningen (1977:263)*.
- SOU 1958:32. *1955 års universitetsutredning, del 5: Forskningens villkor och behov*. Stockholm: Iduns tryckeriaktiebolag Esselte AB.
- SOU 1980:3. *Lärare i högskolan: förslag till ny arbets- och tjänsteorganisation, betänkande av Lärartjänstutredningen*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1989:30. *Professorstillsättning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 2007:81. *Resurser för kvalitet, slutbetänkande av Resursutredningen*. Stockholm: Fritzes.
- UKÄ (2019) *Universitet och högskolor. Årsrapport 2019*.
- UKÄ (2020) *Universitet och högskolor. Årsrapport 2020*.
- UKÄ. *Högskolan i siffror: Universitetskanslersämbetets statistikdatabas*.